

Αντικατοπτρισμοί και μνήμες της περιόδου 1967-1974 στη ελληνική πεζογραφία

Δέσποινα Σκούρτη*

1. Εισαγωγή

Αντικείμενο του παρόντος κειμένου αποτελούν οι λογοτεχνικοί αντικατοπτρισμοί της στρατιωτικής δικτατορίας του 1967, ο χαρακτήρας κι η ανάπτυξη της νεοελληνικής πεζογραφίας με γνώμονα την καταγραφή της ιστορικής περιόδου της χούντας των συνταγματαρχών καθώς και της πολιτειακής μεταβολής του 1974, όπως αυτές αποτυπώνονται στην εξελικτική πορεία της μεταδικτατορικής λογοτεχνικής παραγωγής.

Σε αντίθεση με την ιστορική μελέτη των γεγονότων της δικτατορίας, στην οποία ακόμη διαπιστώνεται σοβαρότατο έλλειμμα, η λογοτεχνική παραγωγή που θεματοποιεί την εν λόγω περίοδο παρουσιάζει ιστορικό πρόσημο. Μετά το πραξικόπημα της 21ης Απριλίου κι ως τις μέρες μας, ένας αξιόλογος αριθμός λογοτεχνών υιοθετεί την περίοδο της επταετίας ως κινούν αίτιο της αφήγησης, οπότε η λογοτεχνία αποτυπώνει τα πολιτικο-ιστορικά γεγονότα της εποχής, οι επενέργειες των οποίων είναι εμφανείς στη λογοτεχνική παραγωγή, τόσο κατά τη διάρκεια της δικτατορίας, όσο και μεταπολιτευτικά.

2. Η διαπλεκόμενη σχέση Λογοτεχνίας - Ιστορίας

Ζητούμενο της έρευνας είναι να μελετηθεί η λογοτεχνική αναπαράσταση γεγονότων και πτυχών της ιστορικής πραγματικότητας μετά το έτος-τομή 1967. Ο στόχος αυτός φέρνει τη φιλολογική έρευνα αντιμέτωπη με τη διαπλεκόμενη σχέση Λογοτεχνίας – Ιστορίας. Η στενή συνάφεια μεταξύ λογοτεχνικής κριτικής και θεωρητικής προσέγγισης της ιστοριογραφίας δίνει το ελεύθερο σε αρκετούς ιστορικούς και διανοητές, όπως ο Hayden White, ο Jacques Derrida ή ο Jean-François Lyotard να αμφισβητήσουν την διάκριση μεταξύ γεγονότος και μυθοπλασίας, ιστορίας και λογοτεχνίας.¹

Σ' αυτό το πλαίσιο, ως θεμέλιο της προσέγγισης των υπό εξέταση κειμένων τίθεται η κεντρική ιδέα της μεταμοντέρνας θεωρίας για την ιστορική αφήγηση που δεν είναι άλλη παρά η αποδέσμευση της ιστορικής γραφής από την πιστή καταγραφή του πραγματικού παρελθόντος. Φτάνει να ανατρέξουμε στις θέσεις του Roland Barthes που υποστήριξε πως η ιστοριογραφία δεν διαφέρει απ' τη μυθοπλασία ή του Michel Foucault που σημειώνει ότι η ιστορική προσέγγιση των ιστοριογραφικών κειμένων ατροφεί μαζί και με την προθετικότητα του συγγραφέα στα

---

* Δέσποινα Σκούρτη, Μ.Α. Συγκριτικής Φιλολογίας, PhD.c. Νεοελληνικής Φιλολογίας στην έδρα Νεοελληνικών Σπουδών του LMU – Πανεπιστήμιο του Μονάχου με επιβλέπουσα καθηγήτρια την κα Μαριλίζα Μητσού.

¹ Πρβλ. (Λιάκος 1999, 259- 290).

πλαίσια της διακήρυξης του περί θανάτου του συγγραφέα. Βάσει των απόψεων αυτών οι διαχωριστικές γραμμές μεταξύ λογοτεχνικής και ιστορικής αφήγησης γίνονται ολοένα και πιο ασαφείς.

Με τη δημιουργία λοιπόν ενός ιστορικού συνεχούς, έτσι όπως αυτό αποτυπώνεται στη λογοτεχνική αφήγηση, φωτίζονται οι κοινωνικές αιτίες των τραυματικών γεγονότων που βιώθηκαν κατά την περίοδο της δικτατορίας. Βέβαια δεν αποτελεί στόχο η υποκατάσταση της Ιστοριογραφίας, αφού η λογοτεχνική αφήγηση δεν αντιμετωπίζεται σαν τεκμήριο αλλά ως τμήμα του συλλογικού ιστορικού εγχειρήματος όπως αυτό ορίζεται στα πλαίσια της Πολιτιστικής Ιστορίας.²

3. Η γένεση του αφηγηματικού υλικού σε συνάρτηση με την τραυματική μνήμη

Με δεδομένο ότι το μυθιστόρημα αναπόφευκτα συμπλέκεται με την Ιστορία, το corpus των πεζογραφημάτων που θεματοποιούν την περίοδο της επταετίας προσεγγίζεται ως μια βάση συλλογικών αφηγήσεων για τη δικτατορία και κατ' επέκταση ως φορέας μνήμης, δηλαδή ως ένας αφηγηματικός τόπος όπου συναντώνται οι απολήξεις της ατομικής, της συλλογικής³ αλλά και της άνωθεν επιβεβλημένης μνημονικής πολιτικής της που οριοθετεί τη θεσμική μνήμη.⁴

Ακολουθώντας λοιπόν τη ρότα της μνημονικής αφήγησης προσκρούουμε αναπόφευκτα στον ύφαλο του υφέρποντος τραύματος, μιας και το τραύμα είναι η απαρχή κάθε απόπειρας μνημονικής αφήγησης από τον εκάστοτε μεμονωμένο φορέα της ή ακόμη και μιας διευρυμένης μνημονικής κοινότητας ιδιαίτερα στην περίπτωση που θεματοποιείται ένα ιστορικό γεγονός. Έτσι ανοίγει ο δρόμος της λογοτεχνικής επεξεργασίας του τραύματος. Πως όμως αναπαρίσταται λογοτεχνικά μέσω της διαδικασίας της μνήμης το τραύμα που πηγάζει από τα γεγονότα της χούντας;

3.1. Ο ρόλος της Κριτικής στη διαμόρφωση της λογοτεχνικής παραγωγής

Αμέσως μετά την εγκαθίδρυση της στρατιωτικής δικτατορίας του 1967 η στάση της λογοτεχνικής κριτικής, η οποία μετά την απελευθέρωση επιφόρτιζε τη Λογοτεχνία με το βάρος της καταγραφής της ιστορικής Αλήθειας επιβάλλοντας τον κριτικό ρεαλισμό και προβάλλοντας ως υποχρέωση του πεζογράφου την πιστή καταγραφή της πραγματικότητας⁵, αλλάζει ριζικά

---

² Πρβλ. (Valdés 1998, 45-47), (Osterkamp 1997, 56-70

³ Πρβλ. (Assmann 1999, 45-56) καθώς και (Kühner 2003, 45-46).

⁴ Πρβλ. (Αγτζίδης/ Κόκκινος/Λεμονίδου 2010, 14-23).

⁵ Επακόλουθο αυτής της προσήλωσης της πεζογραφίας στην Αλήθεια ήταν η διαμόρφωση ενός ιστορικού κριτηρίου για την αποδοχή ή απόρριψη του λογοτεχνικού έργου που κυριαρχεί στη μεταπολεμική λογοτεχνική αξιολόγηση έως

προσαρμοζόμενη στις συνθήκες εκφραστικής ανελευθερίας που καλούνταν να αντιμετωπίσει η λογοτεχνική παραγωγή. Στα δύσκολα αυτά χρόνια, ρόλο διαμορφωτή της μετέπειτα πορείας της λογοτεχνικής αφήγησης του Τραυματικού αναλαμβάνει η κριτικός Ν. Αναγνωστάκη. Συμμετέχοντας στην έκδοση των *Δεκαοχτώ Κειμένων* το 1970⁶ με το δοκίμιο *Μια Μαρτυρία*⁷ η κριτικός προδιαγράφει τα χαρακτηριστικά μιας καινούριας λογοτεχνικής γλώσσας, εκείνης της Παντομίμας, που καλείται να υιοθετήσει νέους αφηγηματικούς τρόπους, όπως η -σχεδόν στα όρια της αφηγηματικής σιωπής- εσωστρέφεια, ο εξομολογητικός τόνος, η υπαινικτικότητα κι η τάση εσωτερικής αναδίπλωσης. Η γλώσσα των χειρονομιών ορίζεται ως απάντηση στην άνωθεν επιβεβλημένη σιωπή και συνιστά μια πράξη πολιτική, μιας και -ούσα απαλλαγμένη από την αισθητική του ρεαλισμού- δίνει τη δυνατότητα στους λογοτέχνες ακόμα και να αφηγούνται τη σύγχρονή τους πραγματικότητα παρακάμπτοντας τους περιορισμούς της λογοκρισίας. Αξίζει να σημειωθεί πως το δρόμο της απόρριψης του κριτικού ρεαλισμού ως μονόδρομου και της υπεράσπισης των θέσεων της Νόρας Αναγνωστάκη ακολουθεί και ο Δημήτρης Ραυτόπουλος αρκετά χρόνια μετά την πτώση της χούντας με άρθρο του στην εφημερίδα *Η Αυγή*.⁸

Εν συνεχεία η αλλαγή που συντελέστηκε στην Ελλάδα το 1974 και θεωρείται δικαίως ως η σημαντικότερη πολιτειακή μεταβολή που έλαβε χώρα στη σύγχρονη ελληνική ιστορία δεν οδήγησε σε ανάλογη μεταστροφή και στο λογοτεχνικό πεδίο. Η μελέτη της μεταδικτατορικής πεζογραφικής παραγωγής καταδεικνύει ότι η πεζογραφία διατηρεί και μεταπολιτευτικά τα χαρακτηριστικά εκείνα που διαμορφώθηκαν υπό το βάρος του χουντικού αυταρχισμού παρά την κατάργηση της λογοκρισίας και της αίσθησης ανελευθερίας. Διαπιστώνεται λοιπόν μια τάση

και την επιβολή της χούντας των συνταγματάρχων. Το ιστορικό αυτό κριτήριο επέβαλε -κυρίως στην πεζογραφία- τον κριτικό ρεαλισμό και προέβλεπε ως υποχρέωση του πεζογράφου την καταγραφή της πραγματικότητας, η οποία καταξίωνε τελικά το λογοτεχνικό έργο. Σχετικά πρβλ. τη συζήτηση που διοργανώθηκε από το περιοδικό *Συνέχεια* στην οποία ο Αλέξανδρος Κοτζιάς σημειώνει: «Όταν συγκρίνεις δυο βιβλία που γράφτηκαν την ίδια περίπου εποχή, τα πρώτα χρόνια μετά τον πόλεμο, και έχουν θέμα την Κατοχή -το συγκλονιστικό *Οδοιπορικό* του 43 του Γιάννη Μπεράτη και την *πεποιημένη Έξοδο* του Ηλία Βενέζη, τότε καταλαβαίνεις τί σημαίνει αληθινή αντιμετώπιση της πραγματικότητας από έναν καλλιτέχνη και τι σημαίνει φτηνή συγγραφική πρόζα» καθώς και τα λόγια του Τσίρκα «Στην Ελλάδα, λοιπόν, που ακόμη δεν έχει ολοκληρώσει τον αστικοδημοκρατικό της μετασχηματισμό, [...] ο ρόλος του μυθιστοματογράφου είναι να λέει τα πράγματα με τ' όνομά τους, και να πολεμάει δίχως ηθικολογίες, να καιτηριάζει τις καταστάσεις που εμποδίζουν την ελληνική κοινωνία να περάσει σε μια φάση πιο προοδευτική. Αυτός είναι ο κριτικός ρεαλισμός. Οι άλλες τάσεις που δεν θέλουν να πειράζουν τα κακώς κείμενα, μπορεί να προέρχονται από καλή πρόθεση, αλλά χρειάζονται πάρα πολλή καλή πίστη όταν μιλάνε με σύμβολα, με αναφορές δίχως συγκεκριμενοποίηση του χώρου και του χρόνου» (Κοτζιάς κ.α.1973, 165-184).

⁶ Πρόκειται την πρώτη πρωτότυπη έκδοση επί χούντας μετά την άρση του μέτρου της προληπτικής λογοκρισίας. Το κριτικό δοκίμιο της Ν. Αναγνωστάκη προτάσσεται στον τόμο, γεγονός που καταδεικνύει την εμβληματική θέση της μεταξύ των διανοουμένων της εποχής.

⁷ Το εν λόγω δοκίμιο μαζί με άλλα πέντε κείμενα της Αναγνωστάκη από τα χρόνια της δικτατορίας, εκδίδονται μεταπολιτευτικά στον τόμο *Κριτική της Παντομίμας* (1975).

⁸ Πρβλ. (Ραυτόπουλος 1980, 71-75).

άρνησης του λόγου και υιοθέτηση της αφηγηματικής σιωπής κατά τη μυθοπλαστική αποτύπωση των ιστορικών γεγονότων της επταετίας.⁹

3.2. Οι μνημονικές κοινότητες

Η λογοτεχνική παραγωγή που θεματοποιεί την περίοδο της δικτατορίας αντιμετωπίζεται καταρχήν ως ολότητα. Λαμβάνοντας ωστόσο υπόψιν τόσο τη σχέση Λογοτεχνίας και Τραύματος, όσο και τους τρόπους εγχάραξης του τελευταίου στη μνήμη του εκάστοτε φορέα της αφήγησης, διαπιστώνεται μια εξελικτική πορεία στην εν λόγω λογοτεχνική δημιουργία, που αποτελεί προϊόν διαχρονικών διεργασιών στο σύστημα της Λογοτεχνίας. Οι τελευταίες παρουσιάζουν συστοιχίες με την διαδικασία της μνήμης, οι οποίες υπαγορεύουν την ομαδοποίηση των λογοτεχνών κατ' αρχήν σε δύο κεντρικές μνημονικές κοινότητες λόγω των διαφορετικών τύπων μνήμης που προσδιορίζονται από τις ιδιαιτερότητες της ατομικής και συλλογικής σύνδεσης με τα γεγονότα.

Διάγραμμα της προσέγγισης του αφηγηματικού υλικού σε συνάρτηση με την τραυματική μνήμη

τύπος μνήμης	ατομική μνήμη			συλλογική μνήμη
τύπος αφήγησης	τραυματική αφήγηση			μετατραυματική αφήγηση
φορείς της αφήγησης / μνημονικές κοινότητες	συγγραφείς που βίωσαν τα γεγονότα συγχρονικά: α) βρισκόμενοι στην Ελλάδα β) απομονωμένοι στην εξορία γ) συγγραφείς στην υπερορία			νεότεροι συγγραφείς χωρίς την εμπειρία της δικτατορίας
αφηγηματική στρατηγική	- φαινομενική περιθωριοποίηση της τραυματικής εμπειρίας - διατήρηση των αφηγηματικών στρατηγικών από την περίοδο της δικτατορίας		Η αφήγηση ως πράξη αντίστασης	- ευθεία αναφορά και επεξεργασία των γεγονότων - εγκλιβωτισμός των γεγονότων στο αφηγηματικό παρόν
παράγοντες που επηρεάζουν την αφήγηση	- αλλαγή προσανατολισμού στη συγγραφική πορεία των λογοτεχνών βάσει ιδεολογίας, πολιτικού συμφέροντος, φόβου και ευθύνης - επαναδιαπραγμάτευση των σχέσεων με την κανονιστική λογοτεχνική παράδοση			- απουσία συναισθηματικής εμπλοκής - συναισθηματική νηφαλιότητα
στόχοι ενσωμάτωσης της ιστορικής περιόδου 1967-1974 στην αφήγηση	- απόπειρα επεξεργασίας της τραυματικής εμπειρίας - αποκατάσταση των θυμάτων: η αφήγηση δικαιώνει την ατομική μικροϊστορία και διαφυλάσσει τα δικαιώματα των θυμάτων			- θεραπευτική λειτουργία της αφήγησης - επαναδραστηριοποίηση του παρελθόντος

3.2.1. Οι φορείς της ατομικής μνήμης

⁹ Αξίζει να τονιστεί πως τα οι μαρτυρίες, τα χρονικά και οι αυτοβιογραφικές αφηγήσεις που εκδόθηκαν μαζικά κυρίως κατά τους πρώτους μήνες της μεταπολίτευσης και αποτυπώνουν ειδησεογραφικά τα γεγονότα δεν εξετάζονται ως δείγματα αφηγηματικής μυθοπλασίας.

Η θεματοποίηση της δικτατορίας από συγγραφείς που βίωσαν συγχρονικά τα γεγονότα βρισκόμενοι στην Ελλάδα την περίοδο της επταετίας¹⁰, αποτελούν απόπειρες επεξεργασίας του τραύματος, οι οποίες παρουσιάζουν ομοιότητες στη λογοτεχνική αποτύπωσή του, αφού -εν πολλοίς- υιοθετείται το αφηγηματικό μοντέλο της σιωπής. Σ' αυτό το πλαίσιο εδραιώθηκε η άποψη ότι οι συγγραφείς με βιωματική μνήμη από την επταετία απώθησαν τα γεγονότα των οποίων έγιναν μάρτυρες και προτίμησαν να μη συμφιλιωθούν με το τραυματικό τους παρελθόν.

Η άποψη αυτή ανατρέπεται από την προσεκτικότερη μελέτη των προσπαθειών αφηγηματικής αποτύπωσης της δικτατορίας στη μυθοπλασία. Από τα πρώτα χρόνια της Χούντας άρχισε η θεματοποίηση των κοινωνικοπολιτικών προεκτάσεων της νέας τάξης πραγμάτων που ακολούθησε του πραξικοπήματος της 21ης Απριλίου διαμορφώνοντας όμως ιδιαίτερες αφηγηματικές τεχνικές που έτειναν στο κρυπτογραφημένο μήνυμα, στην ανολοκλήρωτη έκφραση της προσωπικής τραυματικής εμπειρίας.

Υπό αυτό το πρίσμα αναδεικνύεται η σημασία της σιωπής και αναλύεται σε συνάρτηση με την κατακερματισμένη φύση της μνήμης. Έτσι αποκαθίσταται η λογοτεχνική γενιά του '70 που χαρακτηρίστηκε ως «απολιτική» και αδιάφορη απέναντι στα δραματικά ιστορικοπολιτικά γεγονότα που ακολούθησαν μετά το πραξικόπημα του 1967, αφού παρερμηνεύτηκε η γραφή της σιωπής που υιοθετήθηκε από πολλούς εκπροσώπους της και χαρακτηρίστηκε ως απαξίωση. Η γλώσσα της Παντομίμας εδραιώνεται και προσεγγίζεται κριτικά ως ένα αφηγηματικό μοντέλο, που μετέρχονται οι συγγραφείς κατά τη διάρκεια της επταετίας αλλά και στα πρώτα χρόνια της Μεταπολίτευσης για να μετουσιώσουν την τραυματική εμπειρία σε λογοτεχνία, χωρίς αυτό να διαψεύδει το γεγονός ότι στη λογοτεχνική παραγωγή της γενιάς του '70 διασταυρώνεται η εμπειρία της δικτατορίας και η μεταπολιτευτική συνέχεια στην οποία επικρατεί η τακτική της λήθης.

Σημαντική παράμετρος του ζητήματος αποτελεί επίσης η λογοτεχνική δραστηριότητα των συγγραφέων που βιώνουν μεν συγχρονικά την περίοδο της δικτατορίας, βρίσκονται όμως εκτός ελληνικού χώρου ως αυτοεξόριστοι ή φυγάδες προσπαθώντας να διαφύγουν από την καταστολή του αυταρχικού καθεστώτος. Εύλογα γεννάται το ερώτημα: ποια είναι η σχέση της λογοτεχνίας που γράφτηκε από τους εξόριστους με την αντίστοιχη (θεματολογικά και ιδεολογικά) που παρήχθη στην Ελλάδα; Οι γράφοντες σε περιβάλλον εξορίας διαμορφώνουν μια αντανακλαστική βιωματική μνήμη λόγω της έμμεσης πρόσληψης της τραυματικής εμπειρίας. Επιπλέον σε

---

¹⁰ «[...] ό,τι είδα με τα μάτια μου και στοχάστηκα με το νου μου, αυτό ιστορώ», (Μαρωνίτης 1986, 263).

αντίθεση με τους συγγραφείς που γράφουν υπό το καθεστώς της λογοκρισίας και παρέμειναν υποχρεωτικά σιωπηλοί για μεγάλο διάστημα, η μνημονική κοινότητα των εξορίστων άρχισε από πολύ νωρίς να εντάσσει στη μυθοπλασία τη δικτατορία σαν ιστορικό γεγονός που επηρεάζει δραματικά την καθημερινότητα των πληγέντων τόσο εντός όσο και εκτός της χώρας.

3.2.2. Οι φορείς της συλλογικής μνήμης

Με την πάροδο του χρόνου όμως ατονούν οι ιστορικές, θεματικές, ιδεολογικές, αλλά και ψυχολογικές-συναισθηματικές συνιστώσες που επέβαλαν την κεκαλυμμένη έκφραση του τραύματος στην παραγωγική διαδικασία του κειμένου και έτσι καλούμαστε να παρακολουθήσουμε την εξέλιξη της λογοτεχνικής γραφής στο πέρας του χρόνου πάντα με γνώμονα την επεξεργασία των γεγονότων της επταετίας.

Περνώντας στη λογοτεχνική παραγωγή όσων διαδέχονται την γενιά της βιωματικής μνήμης ανακύπτει το ερώτημα, πως είναι δυνατόν να αξιοποιείται η Χούντα ως αφηγηματικό θέμα στο πνεύμα εθνικής συμφιλίωσης που επικρατεί στη χώρα από το 1980 και μετά. Κατά τα πρώτα χρόνια μετά τη μεταπολίτευση και συγκεκριμένα τις δεκαετίες 1980-1990 και 1990-2000 (εντοπίστηκαν μόνο 8 και 9 τίτλοι αντίστοιχα που τοποθετούνται αφηγηματικά αποκλειστικά στα χρόνια της δικτατορίας) σε πλήρη αντίθεση με τη δεκαετία 2000-2010 που εντοπίζονται 42 τίτλοι. Πράγματι λοιπόν παρατηρείται μια αποστασιοποίηση από το συλλογικό τραύμα την εικοσαετία 1980-2000, η οποία συμβαδίζει με την εδραίωση μιας αμφίθυμης εικόνας για τα γεγονότα και μια προσπάθεια λήθης και απαξίωσης της ιστορικής αλήθειας και την επεξεργασία του τραύματος.

3.3. Οι αντικρουόμενες τάσεις στη διαδικασία της μνημείωσης:

(αυτο)λογοκρισία, αρνητικοί ήρωες και κατασκευασμένοι συλλογικοί μύθοι

Η διεξοδικότερη μελέτη της πεζογραφίας μετά το 1967¹¹ αναδεικνύει επιπλέον εσωτερικές τομές στις τάσεις της λογοτεχνικής γραφής ως προς τη διαχείριση ενός τραυματικού γεγονότος κι έτσι καθίσταται δυνατό να καταγραφούν οι αποχρώσεις, οι διαφοροποιήσεις, οι αντιφάσεις ακόμη και εντός των ίδιων μνημονικών ομάδων.

Αρχικά, οι συγγραφείς-φορείς ατομικής μνήμης, έχοντας απόλυτη συναίσθηση της τόσο πολύπλοκης κατάστασης, λειτούργησαν με εξαιρετικά ανεπτυγμένους μηχανισμούς αυτολογοκρισίας. Έτσι λοιπόν η καθυστέρηση της συγγραφικής διαδικασίας μετά την άρση του

---

¹¹Κατόπιν ενδελεχούς έρευνας καταγράφηκαν περισσότεροι από 100 τίτλοι πεζών κειμένων (μυθιστορημάτων και διηγηγημάτων) που η αφήγησή τους σχετίζεται, άμεσα ή έμμεσα με τη δικτατορία του '67. Επειδή όμως σκοπός της έρευνάς μου δεν είναι η εξαντλητική μελέτη της σχετικής λογοτεχνικής παραγωγής, επιλέγονται κείμενα που προσφέρονται για τη διεξαγωγή χρήσιμων συμπερασμάτων.

μέτρου της προληπτικής λογοκρισίας το 1970 αλλά και μετά την αναμενόμενη έξαρση της δημοσίευσης μαρτυριών κατά τα πρώτα χρόνια της μεταπολίτευσης μοιάζει αναμενόμενη. Το εγχείρημα των *Δεκαοχτώ Κειμένων* αποτελεί προϊόν λεπτών ισορροπιών και χειρισμών, ωστόσο ο υποψιασμένος αναγνώστης αντιλαμβάνεται τις υπερβολές και τις στρεβλώσεις του καθεστώτος.

Όπως σκιαγραφήθηκε και παραπάνω, κάθε συγγραφέας – φορέας της ατομικής ή συλλογικής μνήμης αποδίδει το ιστορικό γεγονός με διαφορετικό τρόπο, ανάλογα με τις πολιτικές, κοινωνικές και συγγραφικές εμπειρίες του, τις συγγραφικές του ικανότητες και την προσωπική του στρατηγική. Συνεπακόλουθα, υπάρχουν παραδείγματα συγγραφέων που διαγράφουν μια ατομική πορεία χωρίς να ακολουθούν τις τάσεις μιας ορισμένης μνημονικής κοινότητας. Κάποιοι μοιάζουν να φλερτάρουν με τα μονοπάτια της αριστεράς κι ας μην ανήκουν στους κόλπους της, όπως το παράδειγμα του μυθιστορήματος *Αντιποίησης Αρχής* του Αλ.Κοτζιά (1979), που ακολουθώντας την -από πλευράς συγγραφέα- περπατημένη του αντιήρωα, προβάλλει μια υποστηρικτική μορφή στο καθεστώς, απομυθοποιώντας έτσι την ιδέα της γενικευμένης αντίστασης του λαού στους πραξικοπηματίες. Ιδιαιτερότητες παρουσιάζει και η Μάρω Δούκα της οποίας η αντιφατική ηρωίδα στην *Αρχαία Σκουριά* (1979) προέρχεται από τους κόλπους της αριστεράς και εν μέσω του πανηγυρικού κλίματος της μεταπολίτευσης υποστηρίζει τη ματαιότητα του αγώνα. Πίκρα και απογοήτευση εντοπίζουμε διαβάζοντας και το Νίκο Κάσδαγλη στο σημαντικό μυθιστόρημα του *Η νευρή* (1985) όπου εκφράζεται πολύ πρώιμα ένας βαθύς προβληματισμός για την παγίδευση των ατόμων στην πλάνη της μεταπολίτευσης. Στο ίδιο πλαίσιο εντάσσονται πλήθος άλλων έργων όπως για παράδειγμα και το μυθιστόρημα *Το όνειρο του Οδυσσέα* του Μάκη Καραγιάννη που εκδίδεται το 2011. Σε ό,τι αφορά την επεξεργασία του τραύματος στα αναφερθέντα παραδείγματα, στους αρνητικούς ήρωες της εκάστοτε παράταξης διαφαίνεται μια διάθεση αφενός απομυθοποίησης της μονομερούς συμφιλίωσης και επούλωσης του συλλογικού τραύματος.

Από την άλλη, η λογοτεχνική παραγωγή κυρίως των πρώτων ετών μετά το 1974 κατακλύζεται από θετικούς ήρωες που αναδύονται στα πλαίσια της λογοτεχνικής αναπαράστασης διάφορων πτυχών της καθημερινότητας από την επταετία - μεταξύ άλλων οι διώξεις, τα βασανιστήρια, ο Άλλος εννοώντας τον φορέα εξουσίας όπως είναι ο βασανιστής ή ο δικτάτορας, ο δημόσιος λόγος της χούντας, η στρατοκρατία, η αντίσταση εντός κι εκτός χώρας- καθώς και τα γεγονότα που σχετίζονται με τη μεταπολίτευση. Εν ολίγοις παρατηρείται η τάση συγκρότησης του

παρηγορητικού μύθου της εκτεταμένης αντίστασης στη χούντα¹², όμως δεν παύουν να υπάρχουν και δείγματα κριτικής που καταφέρνουν να σταθούν σε κριτική απόσταση από τούτη την κατασκευή της συλλογικής μνήμης.

4. Μια τυπολογία των γενιών – η ιστορικογενετική κατάταξη της λογοτεχνικής παραγωγής

Πως αφηγείται λοιπόν η μεταπολιτευτική λογοτεχνική παραγωγή την εμπειρία της δικτατορίας του '67 και τα γεγονότα της μεταπολίτευσης; Κατ' αρχήν οι περισσότεροι συγγραφείς που έχουν βιώσει τις δυσχέρειες των αρχών του 20ου αιώνα και έχουν γαλουχηθεί στο κλίμα απογοήτευσης του μεσοπολέμου επιλέγουν να θεματοποιήσουν στο έργο τους τη χούντα, όντες φορείς ατομικής μνήμης των γεγονότων και διαφοροποιούνται σαφώς από κάθε μορφή και έκφραση του κατεστημένου και συγκεκριμένα της θεσμικής μνήμης. Επίσης -σε γενικές γραμμές- επιδίδονται σε σταδιακή αποφόρτιση - απογύμνωση της προσπάθειας εδραίωσης της συνείδησης για μια γενικευμένη αντιστασιακή στάση απέναντι στη χούντα των συνταγματαρχών. Η δικτατορία, αυτή καθαυτή, αντιμετωπίζεται ως αντίπαλο εχθρικό δέος, ενώ η αρνητική στάση και συμπεριφορά απέναντί της τηρείται ή εκδηλώνεται στο όνομα μιας αποχρωματισμένης, και πολιτικά αδέσμευτης νοοτροπίας.

Περνώντας στη λεγόμενη πρώτη μεταπολεμική γενιά που κουβαλάει την τραυματική εμπειρία του εμφυλίου, οι εκπρόσωποί της δεν μένουν ασυγκίνητοι μπροστά στη νέα συμφορά που πλήττει τον τόπο. Συχνά στην αφήγησή τους ανάμεσα στα γεγονότα της επταετίας παρατίθενται και αναφορές ή συγκρίσεις με τα βιώματά τους από τα χρόνια της εμφύλιας διαμάχης. Ο λόγος τους είναι καταγγελτικός και κατακεραυνώνει τους επαναπαυμένους που έκαναν πως δεν έβλεπαν τι συνέβαινε στην Ελλάδα κατά τη διάρκεια της χούντας.

Η δεύτερη μεταπολεμική γενιά είναι εκείνη που είδε τις ελπίδες της να ματαιώνονται με την εγκαθίδρυση του καθεστώτος των συνταγματαρχών. Οι αναφορές τους στα γεγονότα της επταετίας αναδύουν ένα αίσθημα πίκρας και οδύνης. Συχνά οι ήρωές τους έχουν έντονη εξομολογητική διάθεση και κατακλύζονται από ένα αδιόρατο μα συνεχές αίσθημα απειλής.

Η γενιά που στιγματίζεται περισσότερο από τη χούντα είναι αδιαμφισβήτητα η γενιά του Πολυτεχνείου, με άλλα λόγια η γενιά του '70. Η επιβολή της δικτατορίας του '67 συμβάλλει στην ταχύτερη αποκάλυψη του πραγματικού προσώπου της απαστράπτουσας «ανάπτυξης» και της προβαλλόμενης καταναλωτικής «ευημερίας» της νεοελληνικής κοινωνίας στα χρόνια των συνταγματαρχών. Θα περίμενε κανείς η γενιά του '70 να αρθρώσει καταγγελτικό λόγο ώστε να

---

¹² Πρβλ. (Ζήρας 2001, 13).

στηρίζει τον τίτλο της «γενιάς της αμφισβήτησης». Η επικριτική στάση των εκπροσώπων της γενιάς του '70 επικεντρώνεται κυρίως στο τερατώδες σύμπλεγμα που συνθέτουν ο στρατός και η αδρανής κοινωνία. Μερίδα της κριτικής την χαρακτήρισε αδρανή και αποστασιοποιημένη από το ιστορικοπολιτικό γίνεσθαι, άποψη που – όπως ήδη επιχειρήθηκε να διασαφηνιστεί- είναι άδικη απέναντι στο λογοτεχνική έκφραση της γενιάς αυτής, αφού υιοθετούνται κεκαλυμμένες μορφές αφήγησης του τραυματικού. Γεγονός είναι βέβαια ότι με την τακτική αυτή δεν επεξεργάζεται το τραύμα και κατ' επέκταση ο φορέας της αφήγησης δεν συμφιλιώνεται με την τραυματική μνήμη. Οι νεότεροι πεζογράφοι τώρα χωρίς την βιωματική εμπειρία της δικτατορίας, τη θεματοποιούν μέσω της κληροδοτημένης μνήμης, αφού η συλλογική μνήμη αποτελεί επικοινωνιακή διαδικασία. Απούσας της συναισθηματικής εμπλοκής, στην αφήγησή τους κυριαρχεί ένα κλίμα μετριοπάθειας και συμφιλίωσης με το παρελθόν στα πλαίσια της μεταμνήμης. Η παρουσίαση του τραύματος της μιας πλευράς δεν φαίνεται να απαγορεύει την αναγνώριση του τραύματος και του Άλλου. Οι νεότεροι συγγραφείς είναι λιγότερο έως καθόλου ιδεολογικά φορτισμένοι και τα κείμενά τους δίνουν περισσότερο την αίσθηση της αποστασιοποίησης, της λογοτεχνικής κατασκευής. Τα πάθη φαίνεται πλέον να έχουν τελειώσει και κυριαρχεί η αφήγηση ως μέσο επεξεργασίας του συλλογικού πλέον τραύματος. Πρόκειται για μια ψύχραιμη και εν πολλοίς αντικειμενική αναπαράσταση η οποία απέχει πολύ από την αποτύπωση της βιωμένης εμπειρίας.

5. Η εντατικοποίηση της επεξεργασίας του τραυματικού

Οι πρόσφατες αφηγήσεις αναμοχλεύουν την ιστορία για να απελευθερωθούν απ' αυτήν. Πρόκειται για την προσπάθεια αποτίναξης της επιβεβλημένης σιωπής του παρελθόντος. Η θεματοποίηση λοιπόν των γεγονότων της επταετίας, όσο απομακρυνόμαστε χρονικά από αυτή, μοιάζει να έχει διπλό σκοπό: αφενός τη διερεύνηση του παρελθόντος και αφετέρου την αποδέσμευση της αφήγησης από το βάρος της ιστορίας μέσω της επεξεργασίας του Τραυματικού, της δικαίωσης και πιθανώς της εκδίκησης της τραυματικής μνήμης. Επομένως η μνήμη καταγράφεται και ιστορικοποιείται ενώ το ιστορικό παρελθόν παύει -μέσω του αντικατοπτρισμού του στη λογοτεχνία- να απειλείται από τη λήθη αφού βρίσκει καινούρια θέση στο παρόν της αφήγησης.¹³ Έτσι η βουτιά της νεότερης γενιάς προς στην ιστορία σημαίνει και απελευθέρωση από την ιστορία, κίνηση στην οποία δεν προέβησαν οι προγενέστεροι συγγραφείς – φορείς της ατομικής μνήμης.

Η διαδικασία αυτή αρχίζει να δίνει έντονα δείγματα από τη δεκαετία του 2000-2010 οπότε και

---

¹³ Βλ. (Φαράκλας 1997, 32-39).

αποδελτιώνονται 42 αφηγηματικές απόπειρες επεξεργασίας της συλλογικής μνήμης. Έτσι το παρελθόν από τόπος άγνωστος και μακρινός τείνει να αποκατασταθεί και η λήθη θα δώσει τη θέση της σε μια ιστορία του παρόντος, με θέαση στο μέλλον αλλά με ιδρυτική βάση το παρελθόν. Τα συναισθήματα, η μνήμη, το τραύμα, επαναδιεκδικούν τη θέση τους στις ιστοριογραφικές αναζητήσεις και η ιστορία της μνήμης έγινε επιτακτικό καθήκον, ως η δέσμευση απέναντι στις αδικίες του παρελθόντος.¹⁴

Στη λογοτεχνική αφήγηση η επταετία εμφανίζεται ως το σκοτεινό πρόσφατο παρελθόν που πρέπει να αποκρυπτογραφηθεί, τάση που παρατηρείται και σε πολλά σύγχρονα δείγματα γραφής. Ενδεικτικό παράδειγμα αποτελεί η νουβέλα *Ανάκριση* του Ηλία Μαγκλίνη¹⁵, στην οποία το ιστορικό παρελθόν συσχετίζεται ανοιχτά με το παρόν της αφήγησης. Στην *Ανάκριση* η νεαρή ηρωίδα ταυτίζεται με τον πατέρα της, θύμα των ΕΑΤ-ΕΣΑ στη δικτατορία. Η ηρωίδα -ένα κορίτσι του παρόντος- βασανίζεται σωματικά οικειοθελώς, αναβιώνοντας ενώπιον του πατέρα της το παρελθόν του από τα βασανιστήρια της οδού Μπουμπουλίνας. Αυτό το παρελθόν η νέα γενιά θέλει να το οικειοποιηθεί, τη στιγμή που η γενιά της βιοματικής μνήμης της επταετίας το ντύνει με θραύσματα λόγου.¹⁶

Κλείνοντας συμπεραίνουμε πως σχεδόν μισό αιώνα μετά την επιβολή της δικτατορίας, η περίοδος της επταετίας παραμένει ελλιπώς μελετημένη και επεξεργασμένη. Ως εκ τούτου, η ενασχόλησή με τη λογοτεχνική θεματοποίησή της μέσα από το πρίσμα της τραυματικής εμπειρίας που κυριαρχεί στη μνήμη, αναδεικνύει τη Λογοτεχνία ως ένα πεδίο όπου δοκιμάστηκαν και συνεχίζουν να δοκιμάζονται κατ'αρχάς μνήμες και ερμηνείες, οι οποίες αργότερα μπορούν να περάσουν ακόμη και στην Ιστοριογραφία.

Βιβλιογραφία

Πρωτογενής

Αναγνωστάκη, Νόρα: *Κριτική της Παντομίμας*. Κέδρος 1975.

Δούκα, Μάρω: *Αρχαία Σκουριά*. Κέδρος 1979.

Καραγιάννης, Μάκης: *Το όνειρο του Οδυσσέα*. Μεταίχμιο 2011.

Κάσδαγλης, Νίκος: *Η νευρή*. Κέδρος 1985.

Κοτζιάς, Αλέξανδρος: *Αντιποίησης Αρχής*. Κέδρος 1979.

Μαγκλίνης, Ηλίας: *Η ανάκριση*. Κέδρος 2008.

---

14 (Λιάκος 2011, 319)

15 Η Ελισάβετ Κοτζιά σημειώνει για την *Ανάκριση* ότι αίρει «την τόσο παράδοξη, ολοκληρωτική σχεδόν, ασυνέχεια που σημειώνεται ανάμεσα στη σημερινή λογοτεχνική παραγωγή και στην αμέσως προγενέστερη πολιτική πεζογραφία των Φραγκιά, Κοτζιά, Κάσδαγλη, Βαλτινού και Αλεξάνδρου» (Κοτζιά 2008, 43).

16 Ο Δημοσθένης Κούρτοβικ αναφερόμενος στην *Ανάκριση* κάνει λόγο για μια «σωματοποιημένη σχέση» μεταξύ πατέρα και κόρης, καθώς και για την αναπαραγωγή του βασανιστηρίου του πατέρα ως ένα χρέος, ως μια «παρτενιόμνη εκκρεμότητα που περιμένει αυτό που θα της δώσει νόημα» (Κούρτοβικ 2008, 12).

Δευτερογενής

Αγτζίδης Βλάσης κ.α.: *Το τραύμα και οι πολιτικές της μνήμης. Ενδεικτικές όψεις των συμβολικών πολέμων για την ιστορία και τη μνήμη*. Ταξιδευτής 2010.

Ζήρας, Αλέξης: «Το Πολυτεχνείο, ως θέμα και τύψη της σύγχρονης πεζογραφίας», *Η Κυριακάτικη Αυγή* (18 Νοεμβρίου 2001): 12-13.

Κοτζιά, Ελισάβετ: «Ο σωματικός πόνος», *Η Καθημερινή* (2008), 43.

Κοτζιάς, Κώστας. κ.α.: «Η νεοελληνική πραγματικότητα και η πεζογραφία μας». *Συνέχεια* 4 (1973): 165- 184.

Κούρτοβικ, Δημοσθένης.: «Η κληρονομιά του πόνου», *Βιβλιοδρόμιο* (6.12.2008): 12-13.

Λιάκος, Αντώνης: «Δοκίμιο για μια Ποιητική της Ιστορίας», *Τα Ιστορικά*, 31 (1999): 259- 290.

Λιάκος, Αντώνης: *Αποκάλυψη, Ουτοπία και Ιστορία. Οι μεταμορφώσεις της ιστορικής συνείδησης*. Πόλις (2011).

Μαρωνίτης, Δημήτρης: «Επτά σχόλια στην Ιστορία». Πίσω μπρος. Στιγμή 1986.

Ραυτόπουλος, Δημήτρης: «Βάρδα μπένε από τα Ψυχολογικά...». *Η Αυγή* (3 Φεβρουαρίου 1973): 71-75.

Φαράκλας, Γιώργος (μτφ) :«Benjamin, Walter: Για την έννοια της ιστορίας.». *Πολίτης δεκαπενθήμερος*. 43 (1997): 32-39.

Assmann, Aleida: *Erinnerungsräume. Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses*. Beck 2003.

Kühner, Angela: “Kollektive Traumata. Annahmen, Argumente, Konzepte.“. *Berghof Forschungszentrum für konstruktive Konfliktbearbeitung* 9 (2003).

Osterkamp, Ernst: *Quellen und Forschungen zur Literatur- und Kulturgeschichte*. Walter de Gruyter 1997.

Valdés, Mario: *Hermeneutics of Poetic Sense: Critical Studies of Literature, Cinema, and Cultural History*. University of Toronto Press 1998.